

DOI: 10.30495/jss.2021.1913613.1260

Research Paper

Islamic-Iranian Progress Model in Urban sociology Studies Based on Reading of the Book “Man Lā Yahḍuruhū al-Faqīh”

Hamid Keramati

Ph. D. Candidate in Urbanism, Department of Urbanism, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Hassan Sattari Sarbangholi

Associate Professor of Architecture, Department of Architecture, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran (Corresponding author). E- mail: sattari@iaut.ac.ir

Aziz Javanpour Heravi

Associate Professor, Department of Seminary and philosophy, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Establishing modern Islamic civilization requires specific indicators and theoretical foundations of its own civilization. Urban studies in Islamic-Iranian civilization needs application of the original intellectual concepts in the civilization scope in relevance to the Islamic-Iranian identity. The noble book of “Man Lā Yahḍuruhū al-Faqīh” written by Sheikh Saduq is one of the most valuable and important books of Shia in Islamic civilization. This research aimed to express the basic concepts of the Islamic-Iranian progress model in the field of urban sociology studies based on the text of this book. Research Method is descriptive-analytical with the help of library study tools. In each of the three dimensions of socio-cultural, physical and economic in the field of urban sociology studies, based on the text of this book the basic and fundamental concepts have been expressed. The findings of the research indicate that, in the field of urban studies, the Islamic basic and fundamental concepts based on the Man Lā Yahḍuruhū al-Faqīh can be applied in the three socio-cultural, structural and economic dimensions in the material and spiritual life of the city. The results of the research can pave the way to adopt and implement the basic concepts of the Islamic-Iranian progress model in the field of urban building knowledge and urbanization.

Conflict of interest:

ACCORDING TO THE AUTHORS. THE ARTICLE DID NOT HAVE ANY CONFLICT OF INTEREST.

Key words: *Islamic-Iranian Progress Model, Urban Building knowledge, Sheikh Saduq’s Man Lā Yahḍuruhū al-Faqīh, Islamic Civilization, Urban Sociology.*

الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی در حیطه مطالعات جامعه‌شناسی شهری بر اساس بازخوانی کتاب من لایحضره الفقیه^۱

حمید کرامتی^۲

حسن ستاری ساربانقلی^۳

عزیز جوانپور هروی^۴

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۹/۸/۱۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۶/۷

چکیده

حصول به تمدن نوین اسلامی مستلزم شاخصه‌ها و مبانی نظری خاص تمدنی خود می‌باشد. بررسی و مطالعات جامعه‌شناسی شهری در تمدن اسلامی ایرانی مستلزم بهره‌گیری از بن‌مایه‌های فکری اصیل حوزه تمدنی مرتبط با هویت اسلامی ایرانی اصیل خود می‌باشد. کتاب شریف من لایحضره الفقیه شیخ صدوق، از کتاب‌های ارزش‌مند اربعه شیعه و از مهم‌ترین کتاب‌های روائی عالم تشیع در تمدن اسلامی است. هدف پژوهش حاضر بیان مفاهیم پایه الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی در حیطه مطالعات جامعه‌شناسی شهری بر اساس بازخوانی متن کتاب من لایحضره الفقیه بوده است. روش تحقیق پژوهش به صورت توصیفی تحلیلی و با ابزار مطالعات کتابخانه‌ای صورت گرفته است. در هر یک از ابعاد سه‌گانه اجتماعی- فرهنگی، کالبدی و اقتصادی در حیطه مطالعات جامعه‌شناسی شهری بر اساس متن کتاب من لایحضره الفقیه به بیان مفاهیم پایه و بنیادین حاصله پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش بیانگر این نکته است که در حیطه مطالعات شهری، مفاهیم پایه و بنیادین اسلامی بر اساس متن کتاب من لایحضره الفقیه در ابعاد سه‌گانه اجتماعی- فرهنگی، کالبدی و اقتصادی را در حیات مادی و معنوی شهر می‌توان به کار بست. دستاوردهای حاصل از تحقیق می‌تواند به حصول و کاربست مفاهیم پایه الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی در حیطه دانش شهر و شهرسازی منجر شود.

واژگان کلیدی: الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، مطالعات شهری، دانش شهرسازی، کتاب من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، تمدن اسلامی، جامعه‌شناسی شهری.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری شهرسازی حمید کرامتی تحت عنوان «بنیان‌های نظری آرمانی شهر در کتب اربعه شیعه: الکافی، من لایحضره الفقیه، تهذیب و الاستبصار» به راهنمایی حسن ستاری ساربانقلی و مشاوره عزیز جوانپور هروی در گروه شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز می‌باشد.

۲. دانشجوی دکتری شهرسازی، گروه شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

۳. دانشیار گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).

E-mail: sattari@iaut.ac.ir

۴. دانشیار گروه الهیات- فلسفه و کلام اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

مقدمه و بیان مسأله

شهر، فضایی است جغرافیایی که همواره نشان دهنده اندیشه‌های حاکم بر آن است. «اسلام به عنوان یک فضای فرهنگی و یک فضای ارتباطی ممتاز، بر مناظر شهری، سیمای ظاهری شهرها، ساختارهای آن‌ها، نحوه کار آن‌ها، ارتباط آن‌ها با یکدیگر و با محیط اطراف‌شان تاثیر گذاشت» (۵: ۱۶۱). از این منظر، شهر اسلامی نیز بازتابی خواهد بود از اندیشه‌ها و ایدئولوژیهای دین اسلام که اندیشمندان و صاحب‌نظران و متفکرین بی‌شماری در سراسر جهان از آن‌ها سخن‌ها گفته و هر کدام تعریفی از شهر اسلامی ارائه داده‌اند. «علی‌رغم آن که به تناسب و در مواضع و جایگاه‌های گوناگون، افراد بسیاری (از جوامع علمی، آموزشی، مدیریتی، حرفه‌ای و اجرایی) از «شهر اسلامی» و «شهر آرمانی اسلام» سخن می‌گویند؛ اما تعریف دقیق متکی بر متون و نصوص اسلامی به ویژه درباره «شهر آرمانی اسلام» در دسترس نیست» (۷: ۴۶)، و تلاش برای ارائه و گسترش تعریفی متفق‌القول هم‌چنان ادامه دارد.

«بسیاری از کشورهای اسلامی برای حل مشکلات شهری خویش به نظریه‌ها و الگوهای تقلیدی غرب مراجعه کرده‌اند و غالباً در حل مسائل خویش ناکام مانده‌اند» (۱۵: ۲۲۷). به دلیل جاذبه‌های نیرومند دنیای متجدد پیوند مسلمان معاصر با ریشه‌های سنتی‌اش رو به سستی گرائیده است و «بسیاری از سنت‌های اسلامی در شهرسازی مورد غفلت واقع شده و شهرها رنگ و جلوه غربی به خود گرفته‌اند» (۱۶: ۱۷). هر چند «بخش عظیمی از جهان اسلام از تاثیر حمله تجددگرایی به دور نمانده است، ولی ریشه‌ای استوار در سنت اسلامی دارد» (۸: ۶۳).

آن چه امروز یکی از دغدغه‌های اصلی در مطالعات شهر اسلامی بوده است، چگونگی دریافت نظر اسلام از متون اصیل درباره موضوعات متعدد شهری و شهرسازی است. دیدگاه‌های ائمه اطهار در مورد شهرها، زندگی شهری و کنکاش در بازآفرینی و بازخوانی دوباره در دست‌یابی و رسیدن و فهم مفاهیم شهری همسو با فرهنگ و هویت اسلامی برای شهرهای سرزمین‌های اسلامی در دوران معاصر بوده و بررسی کلام ائمه اطهار کمک شایانی به شناخت عمیق و اصیل مفاهیم شهری در اندیشه اسلامی و شهرسازی می‌کند.

«در تمدن اسلامی نیز علی‌رغم بحث‌های مختلف، هنوز مفهوم شهرسازی و شهر اسلامی، نیاز به بحث و بررسی دقیق‌تری دارد. ضرورت پرداختن به موضوع، به لحاظ تاریخی و تمدن اسلامی قابل درک است. بازگشت به خویشتن و بهره‌گیری و احیای ارزش‌های تمدن اسلامی، با توجه به معیارهایی که شهرهای ما را بتواند به مفاهیم انسانی آسمانی اسلامی نزدیک‌تر سازند، دارای اهمیت است» (۱۲: ۱۲).

«دین، نیاز بنیادی و اولیه انسان است و همانند خداخواهی و خداجویی فطری و در اعماق جان ریشه دارد، به همین دلیل، انسان فقط با دین به رشد، تعالی و سعادت نایل می‌گردد» (۲: ۵۹). در این میان حضرت رسول اکرم با توجه به آیه «لقد کان لکم فی رسول الله اسوه حسنه» اسوه حسنه برای تمامی قرون و اعصار است که باید مسلمانان از سیره و روش رسول گرامی صلی الله علیه و آله پیروی نموده و

همچنین مطابق حدیث ثقلین که در آن پیامبر اکرم به دو میراث گرانبها و ارزش‌مند تاکید می‌نمایند یعنی کتاب خدا و اهل بیت (عترت)، لزوم دقت نگرش و بررسی سیره پیامبر و ائمه اطهار، می‌تواند راهگشای انسان‌ها در شناخت شهر و شهرسازی اسلامی و ویژگی‌های اصیل آن گردد.

مسلمانان اهتمام ویژه‌ای به حدیث با مدنظر قرار دادن حدیث ثقلین داشته‌اند و همواره حدیث در فرهنگ اسلام از جایگاه والا و ارزش‌مندی برخوردار بوده است. یکی از مهم‌ترین منابع حدیث در شیعه کتاب ارزشمند من لایحضره الفقیه اثر شیخ صدوق می‌باشد. بر آنیم تا در این کتاب به شاخصه‌های شهر اسلامی که در نهایت منجر به ارائه الگوی پیشرفت اسلامی- ایرانی می‌گردد دست پیدا کرده و در ابتدای پژوهش سؤال اصلی تحقیق به شرح ذیل قابل مطرح کردن است:

- چه شاخصه‌هایی مطابق کتاب حدیث من لایحضره الفقیه در حیطه مطالعات و برنامه‌ریزی شهر اسلامی باید رعایت گردد تا الگوی پیشرفت اسلامی- ایرانی حاصل گردد؟

پژوهش حاضر با هدف شناسایی شاخصه‌های شهر اسلامی در کتاب من لایحضره الفقیه و ارائه الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی منطبق با شاخصه‌های فوق بوده و این که مشخص گردد چه شاخصه‌هایی قابل دستیابی و تحقق در این دنیا می‌باشند.

اهداف تحقیق

هدف اصلی پژوهش شناسایی و استخراج شاخصه‌های مورد تاکید در کتاب من لایحضره الفقیه در جهت ارائه الگوی پیشرفت اسلامی- ایرانی قابل دستیابی و قابل تحقق در این دنیا می‌باشد.

هدف کاربردی تحقیق

هدف کاربردی تحقیق شناسایی مفاهیم و شاخصه‌های تاکید شده در کتاب من لایحضره الفقیه در جهت مفاهیم کاربردی شهر و ترسیم الگویی در جهت پیشرفت و زمینه‌سازی ورود به آن مکان آرمانی (بهشت) فراهم گردد.

پیشینه پژوهش

پژوهشی که به طور ویژه به موضوع پژوهش پرداخته شده باشد وجود نداشته اما اهم پژوهش‌ها و منابعی که مرتبط با موضوع پژوهش و در ارتباط با مسائل شهرسازی اسلامی و الگوی پیشرفت اسلامی- ایرانی صورت گرفته به شرح ذیل می‌توان طبقه‌بندی نمود.

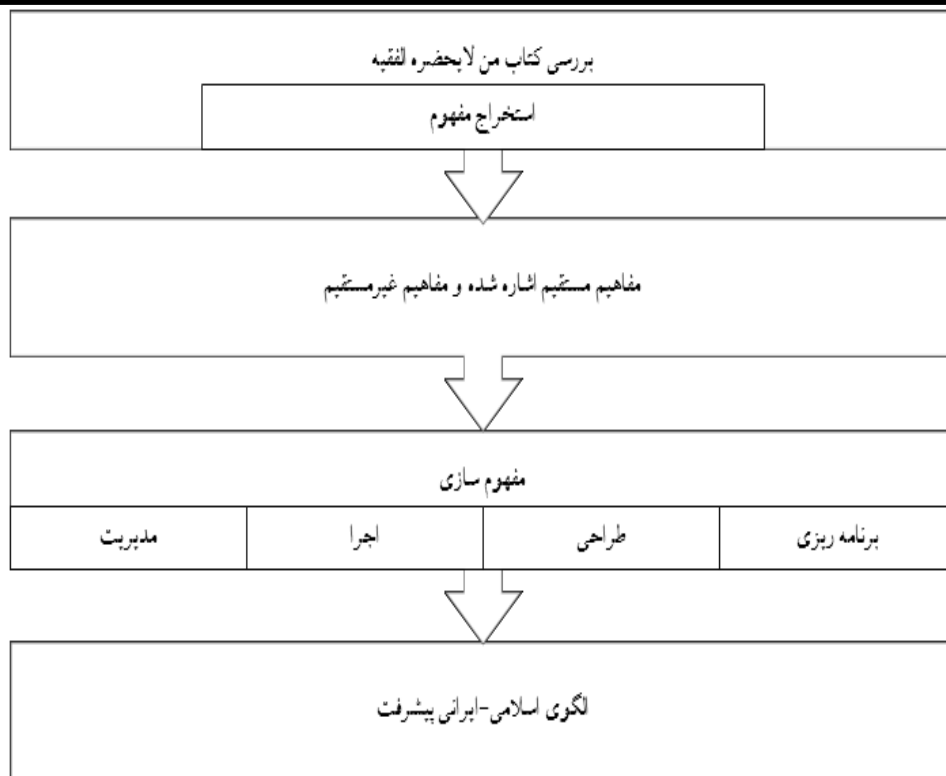
جدول شماره (۱): برخی پیشینه‌های مرتبط با پژوهش در زبان فارسی در توالی زمانی

سال	نگارنده	عنوان	مطالب مهم ذکر شده
۱۳۹۵	سیاف‌زاده، علیرضا و همکاران	شناسایی و تبیین اصول اسلامی مدیریت شهری بر اساس آموزه‌های قرآن: اصل امنیت	راه‌حل‌ها و الگوهای مدیریت شهری اسلامی در قرآن ارائه گردیده و به یکی از صفات مورد تاکید در قرآن کریم برای یک شهر مطلوب یعنی امنیت اشاره گردیده است.
۱۳۹۴	نقی‌زاده، محمد	آموزه‌های قرآنی و شهر آرمانی اسلام	اصلی‌ترین ویژگی‌های شهر آرمانی مطابق با آموزه‌های قرآنی بررسی گردیده و تعریفی برای شهر آرمانی اسلام ارائه گردیده است.
۱۳۹۲	دلوی، محمدرضا و همکاران	اصول و مفاهیم اساسی مدیریت در منابع اسلامی (با تاکید بر شاخصه‌های الگوی اسلامی - ایرانی)	مفاهیم اساسی مدیریت در منابع اسلامی از جمله قرآن مورد تاکید قرار گرفته و شاخصه‌های الگوی اسلامی - ایرانی در دو فصل شاخصه‌های راهبردی و مدیریتی و شاخصه‌های الگوی پیشرفت مورد بررسی واقع شده است.
۱۳۹۰	سناری ساریانقلی، حسن	اصول مدیریت شهری و شهرسازی رسول اکرم در مدینه النبی	اصول مترقی و پیشرفته‌ای از اصول مدیریت شهری توسط رسول اکرم با توجه همزمان به مباحث مادی و معنوی ارائه شده است.
۱۳۸۹	ضرابی، اصغر و علی - نژاد طیبی، کاووس	تحلیلی بر عناصر و کاربری‌های شهری در شهرهای اسلامی	ضمن بررسی تاریخی شهر اسلامی و ساخت فیزیکی آن، عناصر اصلی زندگی شهری در دوره اسلامی و ابعاد فیزیکی و اجتماعی آن‌ها را مورد بررسی قرار داده‌اند.

روش تحقیق

روش تحقیق، روش تحلیل محتوا است که از روشهای عمده مشاهده اسنادی است که به وسیله آن متون، اسناد و مدارک خواه مربوط به گذشته و خواه مربوط به زمان حال، مورد ارزیابی و تحلیلی منظم، دقیق با درجات بالاتری از پایایی قرار می‌گیرد.

تحلیل محتوا روشی پژوهشی برای بیان مفاهیم یا واژه‌های معینی در یک متن و یا مجموعه‌ای از متون است که وجود مفهوم و ارتباط بین واژه‌ها یا مفاهیم تحلیل گردیده و درباره پیام‌های موجود در متن، نتیجه‌گیری می‌شود، به بیان دیگر در تحلیل محتوا، شناخت ناخودآگاه متن و صاحب متن مدنظر است. در کتاب من لایحضره الفقیه نیز با بررسی دقیق متن مفاهیم مندرج در کتاب استخراج گردیده و ضمن ارتباط واژه‌ها با یکدیگر، شناخت متن و مفهوم‌سازی چه به صورت اشارات مستقیم و چه غیر مستقیم صورت می‌گیرد.

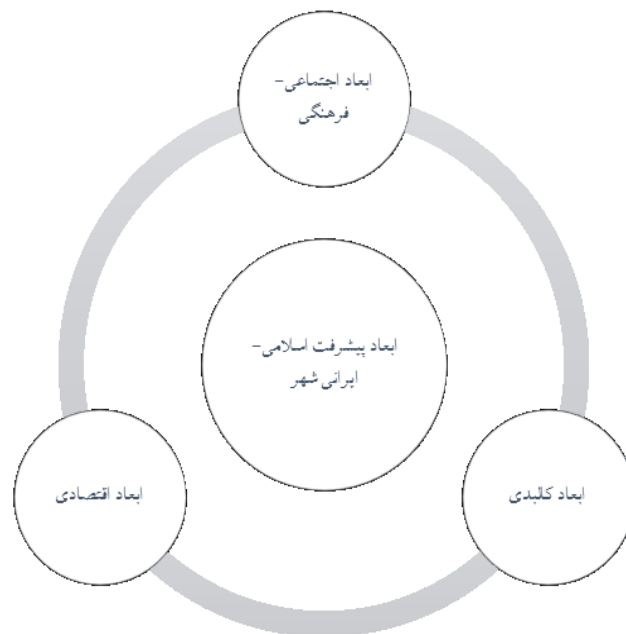
نمودار شماره (۱): مفهوم سازی در جهت ارائه الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت در بررسی کتاب من لایحضره الفقیه

چارچوب نظری

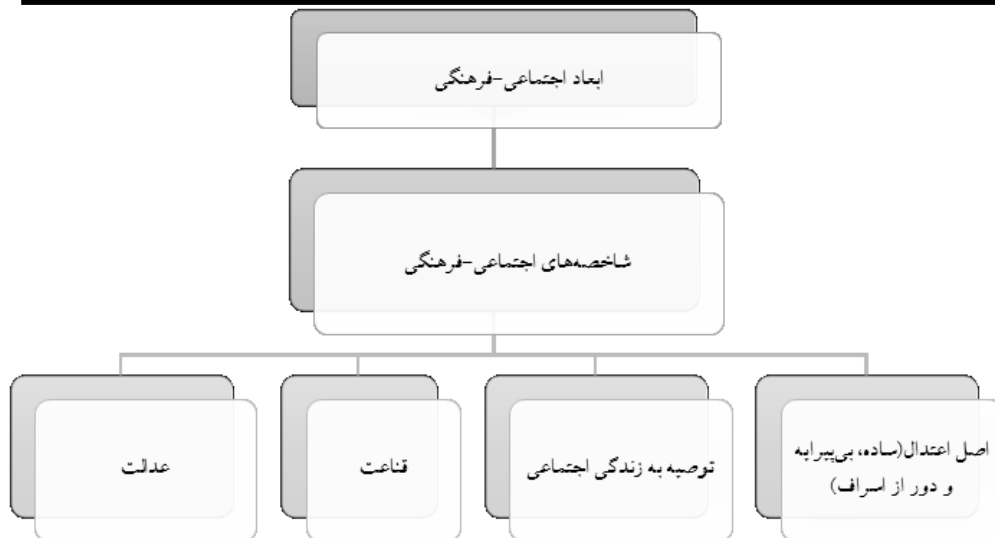
پیشرفت در تعریفی عام عبارت است از فرایند حرکت از وضعیت موجود به سمت وضعیت مطلوب. پیشرفت در منطق اسلام، متفاوت از منطق مادی پیشرفت در جهان غرب است، چرا که پیشرفت در غرب، یک بعدی بوده و در منطق اسلامی ابعاد بیشتری دارد، از علم و اخلاق گرفته تا اقتصاد و عدالت و سیاست را نیز در بر می‌گیرد و لذا «الگوی پیشرفت یعنی مجموعه نظام‌مندی از مفاهیم، اصول موضوعه، قوانین و راهبردها است که در ساختاری منطقی وضعیت موجود را تحلیل، وضعیت مطلوب را تبیین و راهبرد حرکت از وضعیت موجود به مطلوب را ارائه دهد» (۱: ۳۰۹)، و همچنین «الگوی ایرانی- اسلامی پیشرفت قصد دارد با توجه به احکام اسلامی و همچنین شرایط سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خاص جامعه ایرانی، یک الگوی اختصاصی را پیش روی مدیران کشور قرار دهد» (۱: ۳۱۰).

مفهوم شهرسازی و شهرنشینی نیز صرفاً به جنبه‌های معماری و یا به عبارت دیگر جنبه‌های کالبدی مربوط نبوده، بلکه جنبه‌های اجتماعی و رسیدن به زبان مشترک میان جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی با جنبه‌های کالبدی در جهت بهبود زندگی شهری و شهرنشینی مدنظر قرار گرفته است. بنابراین در مفهوم

اسلامی پیشرفت صرف توجه به کالبد از مسیر اصلی پیشرفت دور نموده و تنها ظاهری پیشرفته با درونی پر از مشکلات اجتماعی و اقتصادی را در پی خواهد داشت. «اسلام در بر گیرنده بسیاری از نظام اجتماعی است که سبب هماهنگی زندگی و ارتقاء ابعاد اجتماعی- فرهنگی و حتی کالبدی می‌شود» (۱۰: ۴). لذا در تعریف الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت برای یک شهر پیشرفته بایستی هر سه مقوله کالبدی، اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی توأمأ با همدیگر در نظر گرفته شوند. نمودار شماره (۲) چارچوب نظری این پژوهش در تلفیق و مدنظر قرار دادن هر سه بعد اجتماعی- فرهنگی، کالبدی و اقتصادی در بررسی کتاب من لایحضره الفقیه را نشان می‌دهد.

نمودار شماره (۲): ارتباط ابعاد مختلف شهر و شهرسازی در جهت ارائه الگوی پیشرفت اسلامی- ایرانی

نمودار شماره (۳): شاخصه‌های اجتماعی- فرهنگی در جهت تعریف الگوی پیشرفت اسلامی- ایرانی

اصل اعتدال (ساده، بی‌پیرایه و دور از اسراف)

پرهیز از اسراف، یعنی این که هر چیز را به جای خود به کار گیرند، هر مصالحی به قدر نیاز مصرف کنند و این عین عدالت است. پرهیز از اسراف چه برای مصرف نوع مصالح، چه احداث فضای بیهوده و چه مصالح نابجا کاربرد داشته و توصیه‌های اکیدی به رعایت اعتدال در زندگی فردی و اجتماعی شده است. «در قرآن کریم آمده است خداوند مسرفین را دوست ندارد. رعایت اقتصاد، یک اصل اسلامی است. معماری اسلامی به گونه‌ای است که در ساخت ساختمان‌ها نهایت صرفه‌جویی می‌شود. پرهیز از اسراف یعنی هرچیزی را به جای خود به کار گیرند؛ هر مصالحی را در جای مناسب خود و به حد نیاز مصرف کنند و این عین عدالت است» (۱۶: ۳۴). پیامبر اکرم (ص) نیز در نهج‌الفصاحه حدیث ۱۰۵۷ به میانه‌روی در خرج کردن تأکید داشته و می‌فرماید «میانه‌روی در خرج کردن، نیمی از زندگی است.» و عبدالله بن ابی‌یعفور از امام صادق علیه السلام روایت کرده است که گفت: رسول خدا فرمود: هیچ خرج کردنی نزد خدا محبوب‌تر از خرج کردن به آئین اقتصاد و رعایت اعتدال نیست. و خدا اسراف را جز در سفر حج و یا عمره مبعوض می‌دارد (۱۴: ۱۵۵).

و رسول خدا (ص) فرمود: آب وضو یک مدّ است و آب غسل یک صاع، و در آتیه نزدیک پس از من گروه‌هایی خواهند آمد که این مقدار آب را اندک شمارند و آن جماعت بر خلاف سنت من هستند و هر که استوار و پا بر جا بر سنت من است در حظیره قدس (بهشت) با من خواهد بود (۱۴: ۶۲).

توصیه به زندگی اجتماعی

«فعالیت‌ها به عنوان عناصر متغیر محتوای فضای شهری محسوب می‌شوند و در عرصه اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و مانند آن معطوف به هدفی معین هستند و ضامن بقای جامعه و تداوم بخش زندگی عمومی و اجتماعی مردمانی است که به واسطه آن به هم می‌آمیزند. چنانچه فعالیت‌های عمومی خصلتی شهری داشته باشند و در فضایی انتظام یابند که واجد ویژگی‌های زیباشناختی باشند می‌تواند موجد فضای شهری شود. از سوی دیگر حیات مدنی عنصر نسبتاً پایدار محتوای فضای شهری است و تا زمانی که روحیه مدنی در نظام فعالیت‌ها و آمیختگی روابط انسانی در فضاهای عمومی تبلور نیابد به رغم جوانب زیباشناختی هنوز فضای شهری خلق نشده است» (۴: ۳۴).

«در دهه‌های اخیر گسترش تدریجی سواره بر فضاها و معابر شهری، برنامه‌ریزی و طراحی شهری را از مقیاس انسان‌محوری دور ساخته و در نتیجه از ارزش‌ها و تعاملات اجتماعی و فرهنگی شهری کاسته است. تداوم چنین روندی باعث شده، حیات مدنی فضاها و تمدن بشری و به دنبال آن کیفیت فضاهای شهر با خطر روبرو شود. زندگی شهری و مدنی زمانی به اوج خود می‌رسد که حضور مردم در فضاهای عمومی ضمن آسایش، موجب افزایش کسب دانش و ارتقای فرهنگ معنوی و تعالی روح جمعی آن‌ها که تابعی از نظام ارزشی و اعتقادات دینی، تاریخ و فرهنگ اسلامی است در فضاهای عمومی شهری گردد» (۱۳: ۱۲۸).

ماهیت اجتماعی در مقررات و توصیه‌های اسلامی دیده می‌شود و این که حتی در فردی‌ترین مقررات، چاشنی اجتماعی وجود دارد. از مصادیق اتاکید بر اجتماع می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: و ابو خدیجه از امام صادق علیه السلام روایت کرده است که فرمود: کسی که شب را تنها در خانه به سر برد، شیطانست، و دو نفر یار یکدیگرند، و سه نفر جمعیتی هستند (۴: ۱۵۴). و رسول خدا فرمود: محبوب‌ترین یاران نزد خداوند عز و جل چهار یارند و هیچ گروه از هفت نفر تجاوز نمی‌کند مگر آن که جار و جنجال‌شان بسیار می‌شود (۴: ۱۵۴).

عدالت (پرهیز از تصرف و دست‌اندازی در اموال مسلمین و بیت‌المال و توصیه به استفاده از اموال شخصی

«عدالت در لغت به معنای استقامت چیزی، مستقیم بودن، مساوات، داد، انصاف، حکم حق، میزان و امر متعادل آمده است و در اصطلاح حد واسط میان افراط و تفریط است» (۱۱: ۱۴). «عدالت از اصلی‌ترین مبانی و اصول هر گونه توسعه محسوب می‌شود. فعالیت‌های توسعه شامل تجارت، کشاورزی، بخش صنعت و ساخت و ساز می‌باشند. مشارکت در فعالیت‌های توسعه توسط آحاد مردم باید منصفانه و عادلانه باشد. زمانی که بحث ثروت و انگیزه و دسترسی عادلانه جهت مشارکت مردمی در فعالیت‌های توسعه وجود داشته باشد، هر زمان و در هر کجا که فرصت توسعه وجود داشته باشد، مردم آن‌ها را بلافاصله جذب می‌کنند و باعث پیشرفت سرمایه‌گذاری، توسعه مهارت‌ها و خدمات خواهند شد» (۶: ۲۲۷).

«اموالی که در بیت‌المال انباشته شود مجموع درآمدهای عمومی مانند زکات، خمس، فیء، انفال، مالیات، خراج، جزیه و مانند آن است که از ثروت‌های عمومی به شمار می‌آید و نگهداری آن بر عهده نظام اسلامی است. در مصرف آن نیز نظام اسلامی افزون بر نیازهای دفاعی و هزینه‌های اجرایی خود به خدمات عمومی جامعه توجه می‌کند و به ساختن اماکن رفاهی، کوچه و خیابان، پارک، تامین روشنایی، آبرسانی، تاسیس مراکز آموزشی، فرهنگی، عبادی، بهداشتی و ... می‌پردازد که هر یک در رفع نیازهای مادی و معنوی شهروندان تاثیر به‌سزایی دارد و با این بودجه، چهره شهر اسلامی به فضایی مطلوب بدل می‌شود، از این رو بخشی از خدمات عمومی در شهر و روستا از بودجه عمومی تامین می‌شود که پرداخت آن الزامی است. در فرهنگ اسلامی به اموال بیت‌المال و ثروت‌های عمومی و نگهداری و کیفیت هزینه کردن آن، اهتمام زیادی داده شده است» (۳: ۵۳۵ و ۵۳۶).

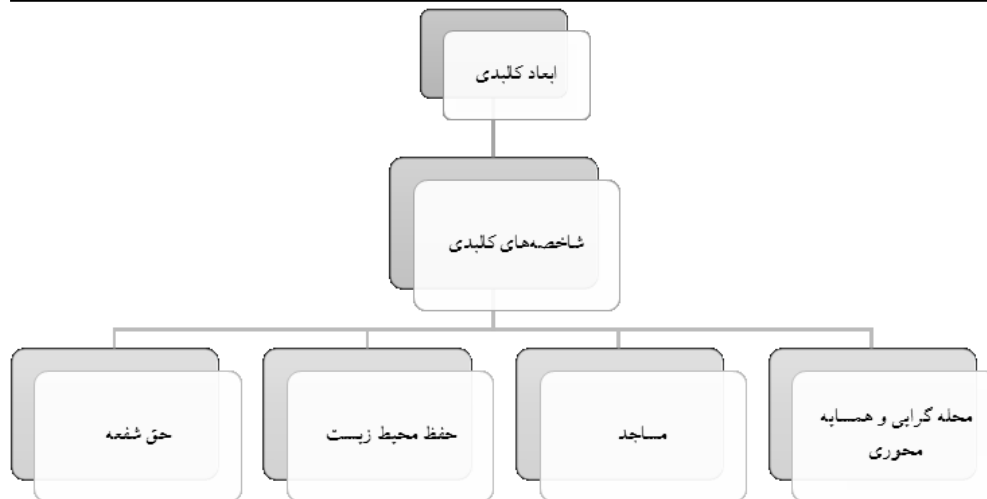
«بهره‌گیری از اموال بیت‌المال مقررات خاص خود را دارد. توزیع عادلانه اموال عمومی از حکمت‌های وجودی تشکیل حکومت و قوه مجریه است و هیچ کس بدون استحقاق، حق بهره‌گیری شخصی از آن را ندارد. بدین جهت شارع مقدس، قوانین شدیدی برای پیشگیری از سوء استفاده از اموال عمومی وضع کرده و مراقبت بیشتر از آن را از مسئولان خواسته است» (۳: ۵۳۶).

أبان بن عثمان گوید: امام صادق علیه السلام فرمود: چهار چیز در چهار چیز جایز نیست: خیانت و اختلاس (در بیت‌المال مسلمین) و دزدی و ربا. در حج، عمره، جهاد، و صدقه یعنی زکات واجب (۱۴: ۲۱۳). و دزدی و خیانت در بیت‌المال یا غنائم جنگی مسلمانان، خداوند متعال می‌فرماید: وَ مَنْ يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ (و هر کس از بیت‌المال چیزی بر باید روز رستاخیز با آن چیز محشور شود یا کیفر آن را در قیامت ببیند) (آل عمران: ۱۶۱).

«فضل بن ابی قره سمندی از امام صادق علیه السلام سؤال کرده که امیر مؤمنان علیه السلام فرمود: خداوند به داود پیغمبر علیه السلام وحی کرد که تو بنده خوبی هستی اگر از بیت‌المال مصرف خودت نکنی و کاری با دست خود انجام دهی، گوید: داود گریست، پس خداوند عزیز به آهن وحی کرد که برای وی نرم گردد و آهن نرم گشت، پس خداوند تعالی بود که آهن را برای او نرم ساخت و داود علیه السلام با دست خویش هر روز زرهی می‌ساخت و به هزار درهم می‌فروخت پس سیصد و شصت زره ساخت و آن را به سیصد و شصت هزار درهم فروخت و از مصرف کردن بیت‌المال بی‌نیاز گشت (۱۴: ۲۱۵).

قناعت

فرزند عزیزم، هیچ شرف والاتر از اسلام، و هیچ چیز نفیس عزیزتر از تقوی، و هیچ قلعه محکم‌تر از پارسائی، و هیچ شفیع موفق‌تر از توبه، هیچ لباس زیباتر از خلعت عافیت، و هیچ حافظ منبع‌تر از سلامت، و هیچ گنج غنی‌تر از قناعت، و هیچ مال فقرزادتر از رضایت به قوت نیست (۱۴: ۳۲۵).

نمودار شماره (۴): شاخصه‌های کلیدی در جهت تعریف الگوی پیشرفت اسلامی- ایرانی در کتاب من لایحضره الفقیه

حفظ محیط زیست

اسلام، برای انسان‌ها مسئولیت‌هایی در قبال محیط طبیعی تعیین نموده است، و مسلمانان را به بهره بردن از منابع طبیعی موجود فرا می‌خواند. «منابع طبیعی هدیه‌ای از جانب پروردگار برای رفاه و آسایش انسان‌هاست که تمامی این منابع به صورت گسترده در اختیار آن‌ها قرار داده شده است. از این رو، سود مالی حاصل از این منابع، متعلق به تمام مردم می‌باشند و نباید تحت هیچ شرایطی به شخص و یا گروه خاصی انتقال یابد. اسلام با خسارتی که در نتیجه بهره‌گیری بی‌رویه، نعمات الهی را تحدید نماید، مخالفت می‌کند» (۹: ۵۱).

محله‌گرایی و همسایه‌محوری

توجه به همسایه و همسایه‌محوری به عنوان یکی از رهنمودها و توصیه‌های اخلاقی اسلام همواره مورد توجه شهرسازان و برنامه‌ریزان شهری مطرح بوده است. در حدیثی از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده است که جبرئیل «آن قدر نسبت به همسایه سفارش نمود تا جایی که گمان بردم که عاقبت برای همسایه ارث قرار خواهد داد» (۱۴: ۸۰)، و در حدیثی دیگر پیامبر فرمود: «هر کس به همسایه‌اش آزار رساند خداوند بوی بهشت را هم بر وی حرام سازد، و جایگاهش دوزخ باشد، و بد سرانجامی است برای او، و هر کس حق همسایه را ضایع کند از ما مسلمین نیست، و پیوسته مکرر در مکرر جبرئیل علیه السلام به من سفارش همسایه می‌کرد تا به آن حد که پنداشتم که او را میراث برقرار می‌دهد» (۱۴: ۳۱۹). آن حضرت در سخنانی موجز و بی‌سابقه سنگدلی نسبت به همسایه را زشت دانسته و فرموده‌اند: «چه زشت است سرکشی به هنگام پیروزی و بی‌تابی در برابر پیشامد ناگوار و دشوار، و سنگدلی نسبت به

همسایه، و مخالفت با دوست به ویژه در سفر، و تخلف از قسم از صاحب مروّت، و خیانت و پیمان‌شکنی از سلطان!» (۱۴: ۳۳۲).

حق شفعه

یکی از قوانینی که در ارتباط با ساخت کالبدی شهر و ملهم از فقه اسلامی و حدیث می‌باشد، حق شفعه یعنی حق همسایه یا شریک برای خرید ملک یا ساختمان به هنگام فروش توسط همسایه و شریک دیگر است.

طلحه بن زید از امام صادق از پدرش علیهم‌السلام نقل فرمود که رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله قبل از افراز ملک حکم به شفعه کرده است (یعنی پس از تفکیک حق شفعه ساقط می‌شود و این در صورتی است که ملک قابل انقسام و افراز باشد) (۱۴: ۹۶). عقبه بن خالد از امام صادق علیه‌السلام نقل کرد که فرمود: رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله در مورد اراضی و ساختمان‌ها میان شرکاء حکم به شفعه کرد، و فرمود: نه زیان دیدن و نه زیان رسانیدن (۱۴: ۹۶).

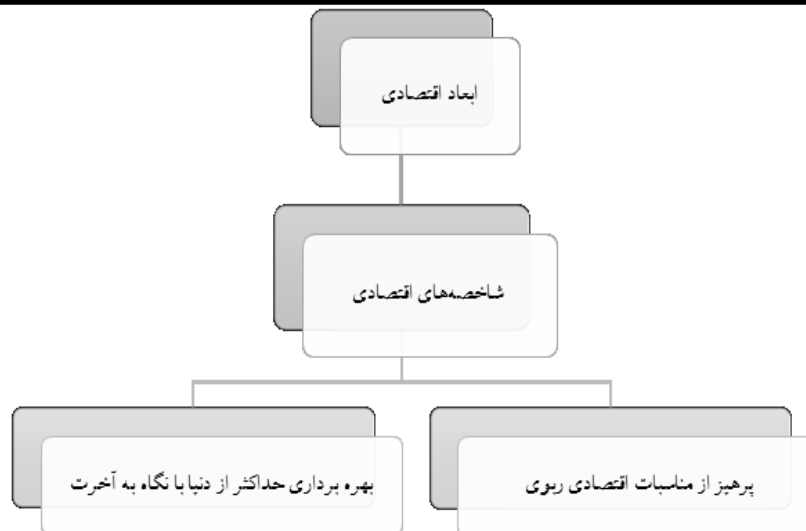
مساجد

اسلام به ساختن اماکن فرهنگی و عبادی به ویژه مسجد عنایت خاص دارد. نخستین آیاتی که بر پیامبر نازل شده درباره دانش و ابزار فراگیری آن است که زیربنای تمدن و فرهنگ اسلامی بوده است. نخستین گامی که پیامبر در آماده‌سازی زیرساخت مدینه نبوی برداشت تاسیس مسجد به عنوان پایگاه ارتباط خدا و مرکز رسیدگی به امور دنیا و آخرت مردم بود (۳: ۵۶۳).

«رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود: هر که در مسجدی از مساجد خداوند متعال چراغی افروزد، تا وقتی روشنائی آن چراغ در آن مسجد باقیست فرشتگان و حاملان عرش الهی برای او طلب آمرزش کنند» (۱۴: ۳۵۸).

«امیر المؤمنین علی علیه‌السلام در کوفه مسجدی را دید که دیوارهای آن کنگره دارد فرمود: مانند عبادتگاه‌ها و مساجد یهود است، مساجد را کنگره‌دار نباید ساخت، بلکه دیوار آن را هموار و صاف باید ساخت» (۱۴: ۳۵۵).

«امام باقر علیه‌السلام فرمود: هر که مسجدی بسازد اگر چه به اندازه لانه قطا (پرنده‌ای به اندازه معمولی کبوتر که طوقی شبیه فاخته یا قمری به گردن دارد و ظاهراً همان اسفروند فارسی است که در ریگ‌ها با سینه خود خانه می‌سازد و در این جا کنایه از کوچک بودن محل است) خداوند عزّ و جلّ برایش در بهشت خانه‌ای می‌سازد» (۱۴: ۳۵۴).

نمودار شماره (۵): شاخصه‌های اقتصادی در جهت تعریف الگوی پیشرفت اسلامی - ایرانی در کتاب من لایحضره الفقیه

سازمان دادن به مناسبات اقتصادی در شهرها و مجتمع‌های زیستی، به گونه‌ای که مردم در این مناسبات، قسط و عدالت را محور قرار داده و در زندگی فردی نیز قیام به عدل و عدالت داشته باشند، یکی از ابعاد مهم در شهرها برای رسیدن به پیشرفت می‌باشد. در این میان پرهیز از مناسبات اقتصادی ربوی و بهره‌برداری حداکثری از دنیا ولی به نگاه به احکام تجارت و آشنایی با تجارت، طوری که داد و ستد سبب غافل شدن از نگاه به آخرت نگردد از موارد مهم در جهت تعریف الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت می‌باشد.

پرهیز از مناسبات اقتصادی ربوی

«پس خرید و فروش و معاملات ربوی همه خسارت و ضرر است در هر حال، برای خریدار و فروشنده» (۱۴: ۲۹۰).

«و نهی فرمود: از خوردن ربا، و شهادت دادن به دروغ، و نوشتن قبض یا سفته معامله ربوی، و فرمود خدای عزّ و جلّ خورنده ربا، و دهنده آن را، و نویسنده قبض و چک «فتح طلب» آن را، و (در صورت گرفتن شاهد) دو شاهد آن، همه را لعن و از رحمت خویش دور کرده است» (۱۴: ۳۱۲).

«و امیر مؤمنان علیه السلام فرمود: هر کس بدون این که احکام شرعی تجارت را بداند به تجارت مشغول شود در ربا فرو رود و باز فرو رود (یعنی پیاپی گرفتار شود) پس به داد و ستد در بازار ننشیند مگر کسی که خرید و فروش را بداند (یعنی احکام آن را)» (۱۴: ۲۶۱).

«رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: هر کس خرید و فروش می‌کند باید پنج امر را در نظر بگیرد و مواظب باشد تا به وبال آن مبتلا نگردد و الا نه بخرد و نه بفروشد، ربا، سوگند، پنهان نمودن عیب متاع، مدح متاع هنگام فروش، و پست کردن آن هنگام خرید» (۱۴: ۲۶۲).

بهره‌برداری حداکثر از دنیا با نگاه به آخرت

«و رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: تاجر فاجر و گناهکار است و گناهکار در آتش است، مگر آن تاجری که به حق بستاند و به حق باز پردازد (در خرید و فروش رعایت امر خداوند را بنماید و خدا را در نظر داشته باشد)» (۱۴: ۲۶۲).

«و امیر المؤمنین علیه السلام فرمود: از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم می‌فرمود: جوانمردی و بخشندگی قسمتی از ربح است. و این را به کسی که متاعی می‌فروخت سفارش فرمود. شرح: «مراد آنست که در معاملات انسان باید در قیمت سهلگیر بوده و با فتوت و مردانگی داد و ستد نماید که این خود سود است» (۱۴: ۲۶۵).

جدول شماره (۲): شاخصه‌های عمده الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت شهر بر اساس کتاب من لایحضره الفقیه

بعد اجتماعی - فرهنگی	• اصل اعتدال (ساده، بی‌پیرایه و دور از اسراف) • توصیه به زندگی اجتماعی • عدالت (پرهیز از تصرف و دست‌اندازی در اموال مسلمین و بیت‌المال و توصیه به استفاده از اموال شخصی) • قناعت
بعد اقتصادی	• پرهیز از مناسبات اقتصادی ربوی • بهره‌برداری حداکثر از دنیا با نگاه به آخرت
بعد کالبدی	• حفظ محیط زیست • محله‌گرایی و همسایه‌محوری • حق شفعه (یعنی اولویت حق خرید شریک، سهم شریک دیگر را) • مساجد

بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش، استخراج مولفه‌ها و مشخصه‌هایی که در کتاب ارزش‌مند من لایحضره الفقیه، در جهت ارائه الگوی پیشرفت اسلامی- ایرانی تاکید گردیده و با اتکا به تحلیل محتوا در حوزه مطالعات اسنادی صورت گرفته است، آن چه از مجموع مطالعات و یافته‌ها بر می‌آید؛ جامعیت دین اسلام در حوزه- های مختلف مربوط به زندگی انسان است که شهر و شهرسازی نیز از این قاعده مستثنی نمی‌باشند. ضرورت توجه به مقتضیات زمانی در هر الگویی لازم و ضروری بوده و لکن بهره‌گیری از احکام اولیه اسلامی، وجه دیگر موضوع یعنی پیشرفت و زمینه‌سازی در جهت ورود به آن مکان آرمانی (بهشت) را فراهم ساخته و زمینه‌های پیشرفت در تمامی ابعاد اجتماعی و فرهنگی، کالبدی و اقتصادی مهیا می‌گردد. پیشرفت اسلامی- ایرانی در بعد اجتماعی و فرهنگی توجه به اصل اعتدال، اهمیت دادن به زندگی اجتماعی و دوری از انزوا و در کنار آن بحث عدالت و قناعت را می‌طلبد. لذا اگر ابعاد فوق در کنار بعد کالبدی با رعایت و الویت قرار دادن توجه به محله‌گرایی و اهمیت مساجد به عنوان مراکز فرهنگی و عبادی، در کنار همدیگر قرار گرفته و قوانین ملهم از فقه اسلامی هم‌چون حفظ محیط زیست و حق شفعه رعایت گردند مسیری هموار در جهت تحقق پیشرفت اسلامی- ایرانی خواهد بود. نکته آخر این که سازمان دادن به مناسبات اقتصادی در شهرها همانند آن چه که در فقه اسلامی مطابق علم حدیث مورد توجه قرار گیرد گامی مهم در جهت برپایی قسط و عدالت برداشته شده و پرهیز از مناسبات اقتصادی ربوی و بهره‌برداری از دنیا و لکن نگاه به احکام تجارت و غافل نشدن از نگاه به آخرت گامی مهم در جهت تحقق پیشرفت اسلامی- ایرانی خواهد بود.

تعارض منافع

«بنا بر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هر گونه تعارض منافع بوده است.»

منابع

1. Delvi, M. Hajian, T. Firouzi, S. and Rouzbehani, N. (2013). Basic Principles and Concepts of Management in Islamic sources. Isfahan: Naghshe Negin Publications.
2. Jamshidiha, Gh. and Akhundi M. (2016). Quranic pattern for measuring religiosity in Iran. Razavi Islamic University. No, 23.
3. Javadiamoli, A. (2013). Mafatiholhayat. Qom: Asra Publications.
4. Karam, I. (2016). Social principles of city construction and architecture in Islam. Tabriz: Academic Publications.
5. Malekshahi, Gh. (2001). Structural changes in religious places of Islamic cities. Tehran: Scientific and research Journal of human and social sciences, Vol.1, No, 3.
6. Naghizadeh, M. (2019). Pondering on Religious and Literary Texts to Define Islamic urban development, Tehran: Khorshidbaran Publications.
7. Naghizadeh, M. (2015). Quranic teaching and the ideal city of Islam, Tehran, Journal of Islamic architecture researches, No, 3.
8. Nasr, H. (2010). Islam and the plight of modern man. Tehran: Sohravardi Publications.
9. Okhovvat, H. Bemaniyan, M. and Almasifar, N. (2014). Architecture and Urbanism in Islamic countries. Tehran: Tahan Publications.
10. Pourjfar, M. Pourjafar, A. and Safdari, S. (2015). Various Types of Islamic City and pointing Out to Defining the Major Aspects of Ideal Islamic City, Tehran: Journal of Research in Islamic Architecture, No, 8.
11. Rahimi, L. and Nghizadeh, M. (2016). Manifestation of social justice in the structure of the Islamic cities (neighborhood). Tehran: Journal of Hoviat Shahr.
12. Sattari Sarbangholi, H. (2011). Principles of urban management and urban planning of the Holy prophet in Medina. Tehran: Journal of Marefat, No, 17.
13. Shamai, A. Eghbal, M. (2016). Factors affecting the quality of sidewalks in Iranian-Islamic cities (case study: Imam Hossein square and 17 Shhrivar sidewalks). Tehran: Bi-Quarterly Journal of Iranian Islamic progress pattern, No, 7.
14. Sheikh Saduq's. Man Lā Yahḍuruhū al-Faqīh. (2015). Tehran: Darolkotob eslami Publications.
15. Siazadeh, A. Mireyi, M. and Mousavi, A. (2016). Identifying and explaining the Islamic principles of urban management based on the teaching of Quran; The principle of security. Tehran.
16. Zafari, D. Moradi, H. and Hoseini, M. (2013). Basics of Iranian Islamic urbanization. Tabriz: Fouruzesh Publications.
17. Zarrabi, A. and Alineghad Tayyebi, K. (2010). An analysis of urban land use elements in Islamic cities. Tehran: Journal of Mah Honar, No, 143.